

Отримано: 29 березня 2024 року

Прорецензовано: 6 квітня 2024 року

Прийнято до друку: 12 квітня 2024 року

e-mail: noga@ilnan.gov.ua

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-7535-6330>

Researcher ID: KBC-3876-2024

DOI: 10.25264/2519-2558-2024-22(90)-144-148

Нога Г. М. Світ географічних координат-символів Григорія Сковороди: мариністика. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: серія «Філологія»*. Острог : Вид-во НаУОА, 2024. Вип. 22(90). С. 144–148.

УДК: 821.161.2Сков.:81'373.2

Нога Геннадій Миколайович,

кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник,
Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України

СВІТ ГЕОГРАФІЧНИХ КООРДИНАТ-СИМВОЛІВ ГРИГОРІЯ СКОВОРОДИ: МАРИНІСТИКА

У статті досліджується питання проникнення мариністичних назв у стилістичне поле творів Григорія Сковороди. Аналізується ставлення філософа до науки, до поширення нових знань. Простежено його оцінку важливості знань з географії на тлі основоположного принципу філософської системи мислителя – самопізнання. Власне життя Сковорода розглядав і оцінював як мандрівку. Мандри дорогами України та Європи стали важливим чинником становлення його як особистості, вплинули на формування його світогляду й вироблення власної системи розуміння сенсу буття. Встановлено, що знання про Землю як географічний об'єкт перебували у філософа на високому рівні. Відзначено, що різноманітні країни, міста, моря, гори, пустелі він уміло вписував у власну культурно-історичну мапу світу. Сковорода завжди був відкритим до знань, зокрема, цікавився географічними відкриттями, мав власну думку щодо лідерства європейців у цій царині. Хоча сам філософ ніколи не перетинав моря, образи моря, берега, шторму, корабля, затишних гаваней і островів були у нього серед найулюбленіших. Встановлено, що Сковорода згадує у своїх творах п'ять морів. Ці згадки містяться у віршах, філософських діалогах і трактатах, епістолярії. У статті проаналізовано кожну цитату з мариністичними назвами. Зроблено висновок, що для розгортання філософських ідей мислителя Чорне, Червоне, Адріатичне та інші моря мали вагу не тільки і не стільки як географічні назви, а, перш за все, як символи-носії певних сенсів. Моря як частину земного світу, як складову безсмертної природи християнський філософ-богослов Сковорода цілеспрямовано вписує у вищий для нього світ – вічний світ Божий.

Ключові слова: Григорій Сковорода, географія, море, Бароко, філософія, наука, символ.

Hennadii Noha,

PhD in Philology, Senior Researcher,
Taras Shevchenko Institute of Literature
of the National Academy of Sciences of Ukraine

THE WORLD OF GEOGRAPHICAL COORDINATES-SYMBOLS BY HRYHORII SKOVORODA: MARINISTICS

The article examines the issue of the penetration of marinistic names into the stylistic field of Hryhorii Skovoroda's works. The attitude of the philosopher to science, to the spread of new knowledge is analyzed. His assessment of the importance of knowledge of geography against the background of the fundamental principle of the thinker's philosophical system – self-knowledge is traced. Skovoroda viewed and evaluated his own life as a journey. Travels along the roads of Ukraine and Europe became an important factor in his formation as a personality, influenced the formation of his worldview and development of his own system of understanding the meaning of being. It was established that the philosopher's knowledge of the Earth as a geographical object was at a high level. It is noted that he skillfully inscribed various countries, cities, seas, mountains, and deserts into his own cultural and historical map of the world. Skovoroda was always open to knowledge, in particular, he was interested in geographical discoveries, he had his own opinion about the leadership of Europeans in this sphere. Although the philosopher never crossed the sea, the images of the sea, shore, storm, ship, cozy harbors and islands were among his most favorite. It has been established that Skovoroda mentions five seas in his works. These References are contained in poems, philosophical dialogues and treatises, epistolary. The article analyzes each quote with marine names from various aspects. For the deployment of the thinker's philosophical ideas, seas were important not only and not so much as geographical names, but as symbols carrying certain meanings. As a part of the earthly world, as a component of immortal nature, the Christian philosopher-theologian Skovoroda purposefully inscribes the seas into the higher world for him – the eternal world of God.

Keywords: Hryhorii Skovoroda, geography, sea, Baroque, philosophy, science, symbol.

Великий шукач істини Григорій Сковорода організував своє життя як пошукову експедицію світом нових знань і духовного досвіду. Вивчаючи улюблені джерела мудрості – книги, філософ мандрував думкою священними біблійними шляхами, античними містами, долав буремні моря, підіймався на найвищі гори. Стіни келій і брами міст не могли стримати його жаги пізнати створений Богом світ, і він раз-по-раз пускався безкінечними стежками пошуку, які спліталися у химерний лабіринт.

Останній етап життя Сковороди (1773–1794 роки) Леонід Ушкалов означив як “довічні мандри” (Ушкалов, 2017: 307). Він зауважив, що “Сковорода й сам бачив себе у цьому світі в ролі безтурботного мандрівника, чії ноги ходять по землі, а серце втішається спокоєм десь високо-високо в небі” (Ушкалов, 2017: 306). Проте життя і думка філософа постійно оберталися й у системі земних географічних координат. Його знання про Землю і всесвіт перебували на високому рівні, позаяк він дуже серйозно ставився до осягнення системи світобудови. Л. Ушкалов виділяє три наукові дисципліни, які найвище цінував Сковорода: богослів'я, юриспруденцію та медицину (Ушкалов, 2001: 12). Географії серед них немає, але аналіз текстів філософа підтверджує, що він прекрасно орієнтувався не лише у європейських географічних вимірах. Більше того, різноманітні країни, міста, моря, гори, пустелі він уміло вписує в культурно-історичну мапу світу.

Сковорода не боїться втручатися і в сфері астрономічної науки. Історик філософії Тарас Грибков так оцінює рівень його заглиблення у цю царину: “Здавалося б, Сковорода цілковитий прихильник наукової картини світу, і тут немає підстав убачати якийсь містичний погляд. Про незліченні світи український мислитель готовий солідаризуватися з Джордано Бруно, навіть припускає, що Місяць заселений, і там можуть бути міста. Але ця зовнішня безкінечність чи незліченність світів не так глибоко цікавить його, як безкінечність і роздвоєність цього світу, і за кінечним, мінливим та непослідовним зовнішнім світом він бачить цілком інший – вічну й нетлінну природу” (Грибков, 2011: 188). Підсумковий висновок щодо неоднозначного ставлення Сковороди до науки, сенсу нових знань та проблем наукового прогресу сформулювала Тетяна Шевчук: “Так, з одного боку, відомо, що він був знайомий із сучасними йому технічними і науковими винаходами. Він часто згадує Коперніка та теорію сфер, активно послуговується новітніми науковими поняттями з галузі геометрії..., архітектури..., фізики... Але оперування науковою термінологією потрібно Г. Сковороді передусім для доведення абстрактних понять і концепцій, адже знання, котре не підвищує цінності життя і рівня духовного розвитку людини, розуміється ним як безпорадна й непотрібна витрата часу” (Шевчук, 2010: 14).

Судження Т. Шевчук нескладно проілюструвати цитатами з творів Сковороди, що стосуються власне географічних знань. В одному з діалогів філософського твору “Наркісс. Разглагол о том: узнай себе” мислитель вустами Друга проголошує: “Если хощем измѣрить небо, землю и моря, должны, во-первых, измѣрить самих себе с Павлом собственною нашею мѣрою. А если наша, внутрь нас, мѣры не същем, то чемь измѣрить можем? А не измѣрив себе прежде, что пользы знать мѣру в протчих тварях? Да и можно ли?” (Сковорода, 1973, Т. 1: 167).

Марно шукати суперечності у світогляді Сковороди з точки зору його підходів до наукового осягнення світу. Здавалося б, вони очевидні, але це лише з точки зору сучасності. Філософ же був людиною свого часу, класичною, типовою, яскраво показовою постаттю епохи Бароко. А його філософські обґрунтована позиція у питанні, що сенс знань полягає в удосконаленні людської особистості, й сьогодні звучить дуже по-сучасному.

Географічних назв у творах нашого філософа дуже багато. Значна їх частина (переважно з місцевого, рідного для Сковороди Слобожанського краю) просто фіксують місця його перебування, найближчі плани його мандрівок, вказують на місця проживання його друзів, людей з кола листування філософа. Мета цієї розвідки – зосередитися на згадуваннях Сковородою великих, відомих у світі мариністичних географічних об’єктів, багато з яких мають давню історію як назви-символи. Власне, їх присутність є однією зі складових творення й кристалізації неповторного сковородинівського стилю, його способу спілкування з реципієнтом. Класик сковородознавства Дмитро Чижевський відзначав, що для трактатів Сковороди характерні “і систематичний розвиток, і афористичний виклад думок. Обидві форми знову сполучаються в діалогах Сковороди, присвячених викладу його містичного, теоретичного та морального світогляду. Сковорода кохається, зокрема, в антитезах та повтореннях... Поруч з цими ніби зовнішніми прикрасами твори Сковороди повні гарних порівнянь, коротеньких та розвинених” (Чижевський, 2003: 320). Згадки морів, гір, країн, міст, островів тощо часто і є тим “декором”, який допомагає автору вибудовувати свої систему і системність. Розбурхані моря і неприступні, суворі гори, як уособлення хаосу і страху перед невідомим, водночас мають тихі гавані або печери для усамітнення. Людина завжди має шанс на гармонію через долання власного шляху в пошуках щастя. Таким чином, у Сковороди, як констатувала Богдана Криса, “земний світ зберігає цілісність завдяки своїй «вписаності» у великий світ Божий” (Криса, 1997: 207).

Географічні знання, якими володів і якими послуговувався наш мислитель, і які знайшли своє підтвердження на сторінках його творів, були досить об’ємними. Більшість згадуваних назв перебували у Сковороди в площині символів, увійшли до його мовно-стилістичної системи. Як слушно зауважив В. Горський: “Символіка і емблематика для Сковороди – це складова особливої мови спілкування з олюдненим, засвоєним почуттями і розумом світом” (Горський, 1997: 159). Так, автора одного з найбільших географічних проривів – відкриття Америки, Христофора Колумба філософ вводить у біблійний контекст. Як голуб знайшов землю після всесвітнього потопу, так Колумб (для автора – співзвучно з “голуб”) відкрив людству незвідані світи. “Сей голуб есть истинный Americus Columbus, обрѣтший новую землю” (Сковорода, 1973, Т. 1: 280), – пише Сковорода, цілком прозоро підкреслюючи, що він високо цінує великі діяння людини.

В іншому контексті, нібито переповідаючи персидське оповідання (“басенку”) про мандрівників до Індії, Григорій Сковорода акцентує увагу на тому, що саме європейці є найактивнішими першопрохідцями планети, яких не лякають жодні таємні загрози незвіданих територій: “Батюшка, мы не трусы, – вскричал один востряк, – мы европейцы, мы ѣздим по всѣм морям, а земля нам не страшна, вооруженным” (Сковорода, 1973, Т. 1: 358). Вочевидь, такими уявляв собі філософ давніх греків та римлян, безстрашних вікінгів, нестримних представників Нового часу португальців, іспанців, британців, італійців, нідерландців, норвежців, французів. Проте в наведеній цитаті нескладно розгледіти й нотки іронії, з якою характеризує своїх героїв Сковорода через їх гіперболізовану самовпевненість. Коментуючи особливості філософії Сковороди, І. Юдкін-Ріпун акцентує, власне, цю рису, зазначаючи, що у його “стратегії йдеться не про усунення від боротьби, а про застереження проти надмірної самовпевненості та зухвальства” (Юдкін-Ріпун, 2010: 12). Авторський виклад цього сюжету підтверджує, що мислитель постійно перебував у річищі науки, цікавився географічними відкриттями, мав сформовану думку щодо лідерства європейських народів в освоєнні Землі.

Як свідчить біографія Сковороди, сам філософ ніколи не перетинав моря, не переживав ураганів і штормів. Проте образи моря, берега, урагану, корабля, гавані, затишних островів були для нього одними з найулюбленіших, що свідчить про його любов до топосів “літератури елліністично-римського періоду” (Ушкалов, 1997: 77). Водночас море було чи не найпопулярнішим образом і в літературі українського Бароко. “Наші письменники XVII–XVIII століть, – зазначає Л. Ушкалов, – повсякчас говорять про море світу та про «солоне море» дочасного людського життя, про «глибоке море» Господа й Пресвятої трійці, море Пречистої Диви Богородиці, море сліз, гріхів, пристрастей, вічних райських насолод та «вогняне море геснське», море Божої хвали, серця, совісті, книжної праці, смерті, сумнівів тощо” (Ушкалов, 2004: 182). У Сковороди цей образ є постійним і незмінним маркером його філософської системи. “За його допомогою, – додає Л. Ушкалов, – філософ змальовує, наприклад, усі три складники онтологічної сфери (макрокосмос, мікрокосмос та світ символів). Утім, найчастіше Сковорода говорить про небезпечне й зрадливе море світу” (Ушкалов, 2004: 182). Порятунком від такого “моря” філософ радив шукати у “тихих гаванях” (Циганок, 1999).

Серед мариністичних географічних назв у творах нашого мислителя зринають кілька морів. Чорне море Сковорода називає або у сучасному формулюванні, або як Чорний понт, що, з одного боку, пов'язано з його любов'ю до грецької термінології (гр. понт – море), з іншого боку, була традиція, засвідчена, зокрема, у Київському літописі, номінувати це водоймище Понтіїським морем або просто Понтом. До речі, західноєвропейські мапи XVII–XVIII ст. продовжували називати це море за античною традицією Понтом Евксинським (Гостинним морем). Сковорода використовує сучаснішу йому назву, яка, ймовірно, на той час ґрунтовно закріпилася саме у Причорноморському регіоні. Так, у діалозі “Кольцо. Дружескій разговор о душевном мирѣ” автор згадує Чорне море в художньому порівнянні, коли засуджує суперечки і сварки під час ведення дружньої розмови: “Сіе значит не разговор вести, но, подѣлавшись вѣтрами, вздуть волны на Черном морѣ. Если же разсуждать о мирѣ, должно говорить осторожно и мирно” (Сковорода, 1973, Т. 1: 358). У ще одному філософському творі “Потом Зміин” Сковорода використовує Чорне море як символ розмежування двох натур в особистості; два його береги – дві різні натури, видима і невидима: “На том седмихолмїи вѣрно сыщеш покойное мѣсто, как Ноева голубка или как ластовка, убѣгающая зимныя стужи, прелѣтающая от сѣверных стран чрез Черный Понт ко полудню...” (Сковорода, 1973, Т. 2: 145).

Цікава згадка Чорного моря міститься також у діалозі “Бесѣда 1-я, нареченная Observatorium (Сіон)”. При цьому самої назви у Сковороди немає, позаяк він цитує народну пісню, зазначаючи: “... пѣсенку... сію гамаліевскую: Буря море раздымает, // Вѣтер волны...” (Сковорода, 1973, Т. 1: 288). Встановлено, що автор мав на увазі одну з пісень-кантів початку XVIII ст., яка змальовує небезпеки морських мандрів, постійну загрозу потонути під час шторму. Очевидно, “пісня названа гамалієвською тому, що в її основі лежать ті самі перекази про морські походи полковника Гамалії, які пізніше Т. Г. Шевченко використав у поемі «Гамалія»” (Сковорода, 1973, Т. 1: 511). Запорожці ж під орудою Гамалії чатували на ворогів саме у Чорному морі.

“Повне зібрання творів у двох томах” Григорія Сковороди, підготовлене і видане 1973 р. Інститутом філософії АН УРСР, містить прикрий помилку, пов'язану саме з Чорним морем. У розлогому листі до невідомого адресата Сковорода розгортає ідею про те, що страх Божий є не щось інше, як власне віра у Всевишнього. Саме у такому порівняльно-доказовому дискурсі він пише: “Страх божій ведет в землю обѣтованія, вѣрою преидоша Чермное море” (Сковорода, 1973, Т. 2: 415). Останні чотири слова філософ подає як цитату з Біблії, посилаючись на 11 главу Послання святого апостола Павла до Євреїв. У Святому Письмі у цих рядках про втечу юдеїв з єгипетського полону фігурує, звичайно, “Чермное”, тобто Червоне, море. Лист відомий у двох списках, і в обох також знаходимо саме “Чермное” море, а не “Черное”, як подає його видання 1973 р. Цей недогляд було виправлено у виданні “Григорій Сковорода. Повна академічна збірка творів” (2011 р.) Леонідом Ушкаловим. Червоне (Чермное) море автори іменного покажчика Повного зібрання творів 1973 р. взагалі не фіксують, хоча воно згадується Сковородою ще тричі.

У “Пісні 17-й” “Саду божественных пѣсней...” Червоне море набуває ознак великої руйнівної сили, позаяк саме воно поглинуло військо єгипетського фараона під час переслідування юдеїв. Воно також символізує життєву суєту і приреченість людини на постійну боротьбу з “темним світом”:

Видя житія сего я горе,
Кипящее, как Чермное море,
Вихром скорбей, напастей, бѣд,
Разслаб, ужаснулся, поблѣд
О горе сущим в нем! (Сковорода, 1973, Т. 1: 75).

Ще двічі Червоне море згадується Сковородою у цитатах з Книги премудрості Соломонової. У діалозі “Асхань” цитується епізод з Глави 19 (6–9): “... открытіе сухія земли явися, и из моря Чермнаго путь не возбранен...” у контексті тлумачень старозаповітних сюжетів (Сковорода, 1973, Т. 1: 227). Діалог “Кольцо” містить дещо скорочену версію цієї ж цитати (19:7–9). У цьому випадку філософ також перебував у процесі герменевтичного пошуку, розбудовуючи власну філософську систему через алегоричне коментування фрагментів Біблії. Загалом же, усі згадки Червоного моря Григорієм Сковородою пов'язані з історією про “ісход” юдеїв з єгипетського полону.

Щодо Каспійського моря Сковорода використовує староруську назву Хвалінське, віддаючи їй перевагу перед античною дефініцією, яка закріпилася як офіційна до наших днів. Щоправда, у Літописі Руському вона звучить трохи інакше, ніж у Сковороди – “Хвалійське”, і, ймовірно, походить від назви одного з племен Хозарського каганату, котре жило на берегах цього моря-озера. У трактаті “Жена Лотова” філософ використовує образ моря, цього разу Хвалінського, для актуалізації ідеї про те, що все суще має дві натури (тілну і вічну, видиму і невидиму): “Вся тварь есть сѣнь привидѣнія, а бог есть дух видѣнія. Вот тебѣ два Хвалынскаго моря берега: сѣверный и южный” (Сковорода, 1973, Т. 2: 39). У цьому ж сенсі Сковорода згадував і Чорне море.

Адріатичне море філософ згадує у латиномовному вірші в листі до Михайла Ковалінського за 7 липня 1763 р., номінуючи його як Adria – Адріатика. Ця згадка також розширює уявлення про географічні знання Сковороди, позаяк водночас він пише тут про Аустер – агресивний південний вітер, який дощуляв ще давньоримським мореплавцям. За допомогою характерного для Сковороди прийому поширеного порівняння автор проводить думку про корисність і необхідність тренувати свій мозок, систематично працювати над удосконаленням своїх знань:

Моряк не співає, а непокоїться й боїться,
Коли лютують морські хвилі,
Коли шалений Аустер розбурхує Адріатику
І моряк губить кермо корабля.
Наш розум ніколи не залишається пасивним;
Він завжди любить чим-небудь займатися,
Якщо не матиме хорошого заняття,
Він звернеться до поганого.
Займи його тим, над чим міг би добре попрацювати,
Але гарним і не надмірним (Сковорода, 1973, Т. 2: 304).

Єдина згадка Г. Сковородою Середземного моря є дуже показовою. Згадується воно у контексті розмислів філософа про значення науки і знань загалом у розвитку людства і людської особистості, а вихідною тезою концепції мислителя була пріоритетність пізнання людиною своєї власної суті у вічному зв'язку із Всевишнім. «И не то сердце есть неосмысленною и непрсповещенною тварью, что не разумѣет, гдѣ Великое и гдѣ Средиземное море, но душа, не чувствующая господа своего, есть чучела, чувства лишенная. Море от нас далече, а господь наш внутрь нас есть, в сердцѣ нашем» (Сковорода, 1973, Т. 1: 361). У Старому Заповіті саме Середземне море не раз згадується під назвою Велике, і Сковорода свідомо грає з цими назвами у тексті, підкреслюючи вторинність, другорядність природничих та інших знань порівняно з богослів'ям, яке він називає «кафолическою», «всеобщою» наукою. Втім, важливість і потрібність інших галузей знань він не заперечує, намагається «критикувати» їх досить делікатно: «Всѣ прочія науки не всѣм, и не всегда, и не на все, и не вездѣ нужны...» (Сковорода, 1973, Т. 1: 361).

Саме серед таких наук, які ведуть людину вперед, але не наближають до Всевишнього, до істинного щастя, до життя вічного, була й географія. Сковорода цінував всяке знання, захоплював любов до науки серед своїх учнів, але постійно підкреслював: якщо ти не знаєш себе, марними будуть твої знання про світ. Лише осягнення власної суті й свого призначення надає, на думку філософа, сенсу людським знанням. Самопізнання, як питоме продовження традиції українського барокового «богомислення», стало «наріжним каменем» філософської системи Сковороди (Ушкалов, 1996: 302). Водночас для нього все у світі Божому було взаємопов'язаним. Для Г. Сковороди «не існує проблеми – включати соціум («світ людини») в природу (біосферу) чи навпаки. У його світоглядних побудовах простежується єдина, цілісна онтологія, що відбивається в основоположній для його філософії концепції «трьох світів» та «двох натур» (Кисельов, 1997: 42). Тому моря як географічні об'єкти постійно залишалися у системі філософських координат мислителя, гармонійно трансформуючись у символи-орієнтири його науки.

Література:

1. Горський В. Сковорода в історико-філософському контексті. *Сковорода Григорій: Образ мислителя. Збірник наукових праць*. Київ, 1997. С. 157–164.
2. Грибков Т. Містична картина всесвіту у творах Г. Сковороди. *Переяславські Сковородинівські студії. Зб. наукових праць. Випуск 1*. Переяслав-Хмельницький, 2011. С. 186–192.
3. Кисельов М. Цілісний світ Г. Сковороди і сучасність. *Сковорода Григорій: Образ мислителя. Збірник наукових праць*. Київ, 1997. С. 40–46.
4. Крися Б. Пересотворення світу. *Українська поезія XVI – XVIII ст.* Львів : Свічачо, 1997. 216 с.
5. Сковорода Г. Повна академічна збірка творів. Харків, Едмонтон, Торонто : Майдан; Видавництво Канадського Інституту Українських Студій, 2011. 1400 с.
6. Сковорода Г. Повне зібрання творів : у 2 т. Київ : Наукова думка, 1973. Т. 1. 532 с.
7. Сковорода Г. Повне зібрання творів : у 2 т. Київ : Наукова думка, 1973. Т. 2. 575 с.
8. Ушкалов Л. Григорій Сковорода і антична культура. Харків : Знання, 1997. 180 с.
9. Ушкалов Л. Григорій Сковорода: семінарії. Харків : Майдан, 2004. 876 с.
10. Ушкалов Л. Ловитва невловного птаха: життя Григорія Сковороди. Київ : Дух і літера, 2017. 368 с.
11. Ушкалов Л. Сковородинівський ейдос самопізнання у контексті українського літературного бароко. *Літературознавство : Матеріали III конгресу МАУ*. Київ : Обереги, 1996. С. 302–308.
12. Ушкалов Л. Українське барокове богомислення. Сім етюдів про Григорія Сковороду. Харків : Акта, 2001. 224 с.
13. Циганок О. «Inventi portum...»: форми сприйняття однієї античної епіграми у творчості Григорія Сковороди. *Циганок О. З історії латинських літературних впливів в українському письменстві XVI–XVIII ст.* Київ : Педагогічна преса, 1999. С. 74–86.
14. Чижевський Д. Українське літературне бароко. Київ : Обереги, 2003. 576 с.
15. Шевчук Т. На перехресті епох: Українська література у творчості Григорія Сковороди. Ізмаїл : СМІЛ, 2010. 360 с.
16. Юдкін-Ріпун І. Герметичний дискурс Григорія Сковороди. *Студії мистецтвознавчі*, 2010. С. 7–19.

References:

1. Hors'kyu, V. (1997). Skovoroda v istoryko-filosofs'komu konteksti [Skovoroda in the historical and philosophical context]. *Skovoroda Hryhoriy: Obraz myslytelya. Zbirnyk naukovykh prats'* [Skovoroda Hryhoriy: The image of a thinker. Collection of scientific papers] Kyiv, 157–164. [in Ukrainian].
2. Hrybkov, T. (2011). Mistychna kartyna vsesvitu u tvorakh H. Skovorody [Mystical picture of the universe in the works of H. Skovoroda]. *Perelyaslav'ski Skovorodyniv'ski studiyi. Zb. naukovykh prats' : Vypusk 1* [Perelyaslav Skovoroda studies. Collection of scientific works. Issue 1] Pereyaslav-Khmel'nyts'kyi, 186–192. [in Ukrainian].
3. Kysel'ov, M. (1997). Tsilisnyy svit H. Skovorody i suchasnist' [H. Skovoroda's holistic world and modernity]. *Skovoroda Hryhoriy: Obraz myslytelya. Zb. naukovykh prats'* [Skovoroda Hryhoriy: The image of a thinker. Collection of scientific papers]. Kyiv, 40–46. [in Ukrainian].
4. Krysa, B. (1997). Peresotvorennia svitu. Ukrayins'ka poeziya XVI–XVIII st. [Reinventing the world. Ukrainian poetry of the sixteenth and seventeenth centuries]. L'viv : Svichado. [in Ukrainian].
5. Skovoroda, H. (2011). Povna akademichna zbirka tvoriv [The complete academic collection of works]. Kharkiv, Edmonton, Toronto : Maydan; Vydavnytstvo Kanads'koho Instytutu Ukrayins'kykh Studiy. [in Ukrainian].
6. Skovoroda, H. (1973). Povne zibrannya tvoriv : u 2 t. [The complete works: in 2 vols]. Kyiv : Naukova dumka. T. 1. [Vol. 1]. [in Ukrainian].
7. Skovoroda, H. (1973). Povne zibrannya tvoriv : u 2 t. [The complete works: in 2 vols] Kyiv : Naukova dumka. T. 2. [Vol. 2]. [in Ukrainian].
8. Ushkalov, L. (1997). Hryhoriy Skovoroda i antychna kul'tura [Hryhoriy Skovoroda and ancient culture]. Kharkiv : Znannya. [in Ukrainian].
9. Ushkalov L. (2004). Hryhoriy Skovoroda: seminariy [Hryhoriy Skovoroda: seminarium]. Kharkiv : Maydan. [in Ukrainian].
10. Ushkalov, L. (2017). Lovytva nevlovnogo ptakha: zhyttya Hryhoriya Skovorody [Catching an elusive bird: the life of Hryhoriy Skovoroda]. Kyiv : Dukh i litera. [in Ukrainian].
11. Ushkalov, L. (1996). Skovorodyniv's'kyy eydos samopiznannya u konteksti ukrayins'koho literaturnoho baroko [Skovoroda's Eidos of Self-Knowledge in the Context of the Ukrainian Literary Baroque]. *Literaturoznavstvo : Materialy III konhresu MAU* [Literary studies : Proceedings of the III UIA Congress]. Kyiv : Oberehy, 302–308. [in Ukrainian].
12. Ushkalov, L. (2001). Ukrayins'ke barokove bohomyslennya. Sim etyudiv pro Hryhoriya Skovorodu [Ukrainian Baroque Theology. Seven studies about Hryhoriy Skovoroda]. Kharkiv : Akta, 2001. [in Ukrainian].

13. Tsyhanok O. (1999). "Inventi portum...": formy spryynyattya odniyeyi antychnoyi epihramy u tvorchosti Hryhoriya Skovorody ["Inventi portum...": forms of perception of one ancient epigram in the works of Hryhorii Skovoroda]. *Tsyhanok O. Z istoriyi latyns'kykh literaturnykh vplyviv v ukrayins'komu pys'menstvi XVI–XVIII st. [From the History of Latin Literary Influences in Ukrainian Literature of the XVI–XVIII centuries]*. Kyiv : Pedahohichna presa, 74–86. [in Ukrainian].
14. Chyzhevs'kyy, D. (2003). Ukrayins'ke literaturne baroko [The Ukrainian literary baroque]. Kyiv : Oberehy. [in Ukrainian].
15. Shevchuk T. (2010). Na perekhresti epokh: antychna literatura u tvorchosti Hryhoriya Skovorody [At the Crossroads of Epochs: Ancient Literature in the Works of Hryhorii Skovoroda]. Izmayil : SMYL. [in Ukrainian].
16. Yudkin-Ripun I. (2010). Hermetychnyy diskurs Hryhoriya Skovorody [Hermetic Discourse of Hryhorii Skovoroda]. *Studiyi mystetstvoznavchi [Studies in art history]*, 7–19. [in Ukrainian].